

Марина ГРИМИЧ

**УМЕРОВИ:
ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ РОДИНИ
НА ТЛІ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ
XX–XXI ст.**

Видання друге

Київ
НОРА-ДРУК
2023

УДК 821.161.2

Г 84

Г 84 **Гримич Марина**
Умерови: Історія однієї родини на тлі кримськотатарського національного руху XX–XXI ст. Видання друге. / Марина Гримич. — Київ : Нора-Друк, 2023. — 432 с.

ISBN 978-966-688-118-5.

Книга Марини Гримич «Умерови: Історія родини на тлі кримськотатарського національного руху XX–XXI століття» — це літературна спроба відтворити історичні сюжети боротьби кримських татар за право жити і працювати на власній батьківщині через участь в ній кількох поколінь відомої і шанованої родини Умерових. У центрі уваги перебувають два її представники — український кримськотатарський політик Ільмі Умеров та його брат Бекір Умеров — натхненник і організатор протестних акцій кримських татар «Москва–1987». У книзі викладено маловідомі факти про спосіб і стиль життя кримських татар в депортації; про своєрідні організаційні форми на ранніх етапах національного руху, про неоднозначні ситуації й відверті подробиці акції «Москва–1987»; про звичаєво-правові форми вирішення земельного та житлового питань в Криму після повернення кримських татар; про брудне і зрадливе закулісся кримської політики в 1990-х та 2000-х і про те, як практично був анексований Крим.

УДК 821.161.2

Видавництво дякує за надані консультації під час підготовки книжки
Ільмі Умерову, Бекіру Умерову, Айше Умеровій.

У художньому оформленні обкладинки використано зображення картини
художника *Аліма Усеїнова «Східне місто».*

ISBN 978-966-688-118-5 (палітурка)

ISBN 978-966-688-121-5 (EPUB)

© Марина Гримич, текст, 2023.

© Нора-Друк, 2023.

ЗМІСТ

ПРОЛОГ	7
ЯК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ	12
Картбаба Умер на прізвисько Ескадрон	12
Рустем Умеров	16
Маргілан кримськотатарський	25
Сімейний уклад Умерових	31
Ільмі та Бекір Умерови: дитинство	38
Діти відлиги	43
Російська вчителька з Тамбовщини	52
Перший політичний досвід братів Умерових	56
Ільмі: студентські роки. Початок кар'єри лікаря	65
Майє Умерова. Весілля Майє та Ільмі	70
Кримськ: на півдорозі до Криму	76
1987-й	91
Бекір Умеров: голодування	100
Акція «Москва–1987»	114
Підготовка на місцях. «Тили» московських подій	115
Москва. Зустріч з П. Демічевим 26 червня	119
Перша протестна акція 6 липня	125
Створення «Комісії Громика»	137
Сидяча демонстрація на Красній площі 23 липня і заява ТАРС 24 липня	143
Акція 25–26 липня	153
Прийом у А. Громика 27 липня	161
Протестна акція на Пушкінській площі 30 липня	166
Видворення кримських татар з Москви. Повернення додому	170
Історичне значення акції «Москва–1987»	176
МАСОВІ ПОВЕРНЕННЯ У КРИМ (1987—1988)	178
Бекір Умеров: на батьківщину	179
Дервіза в Кримську. «Хайтарма» в Краснодарському краї та в Криму	185
Мирна хода Тамань — Сімферополь 7 жовтня 1987-го	190
День захисту прав людини і Всесоюзна молодіжна нарада	199
Бекір Умеров на чолі протестних акцій у Криму	205
Наметові табори у спогадах Майє, Бекіра та Ільмі Умерових	211
Неспокійний 1988-й	221

Самозахоплення земель як нова форма боротьби кримських татар за свої права	230
Нова кар'єра Ільмі Умерова	230
Політична ситуація в 1989-му	232
Ільмі Умеров та його ідея самозахоплення земель	237
Дегірменкой	246
Заснування газети «Авдет»	257
БУРЕМНІ ДЕВ'ЯНОСТІ ТА ДВОТИСЯЧНІ	265
Другий Курултай	265
Акція «Київ-1992»	275
Вибори та віцепрем'єрство Ільмі Умерова	286
Бахчисарайський регіональний меджліс і Бахчисарайська районна адміністрація	303
Двотисячні	327
АНЕКСІЯ КРИМУ І СУД НАД ІЛЬМІ УМЕРОВИМ	362
Як відбулася окупація Криму	362
Перші місяці в окупації	377
Арешт, слідство, психушка	387
Виступ Ільмі Умерова на судовому обговоренні та його останнє слово ...	407
Звільнення Ільмі Умерова й Ахтема Чийгоза	424
ЕПІЛОГ	428

*Три речі спокою не хочуть дати —
Любов моя, розлука й чужина,
Не хочуть одна одну визнавати —
Любов моя, розлука й чужина.*

Мустафа Джевхері
(пер. з кримськотатарської
Віля Гримича)

ПРОЛОГ

...Ми — зморені морем і окрилені Кримом — їхали сухим степом з відпочинку додому. Вікна в машині були відкриті, однак навіть протяг не рятував нас від спекотного літа 2003-го: сухе кримське повітря, насичене ні з чим не зрівняним запахом кримських трав, аж хрумтіло від спеки.

— Ми зашвидко доберемося до Сімферополя. До поїзда ще буде купа часу. Заїдемо привітати мого друга Ільмі Умерова? — спитав чоловік (Ігор Осташ — на той час молодий парламентар — тісно співпрацював з кримсько-татарськими політиками). — До речі, подаруємо йому твій збірник.

Насправді то був не зовсім мій, а точніше, не тільки мій збірник матеріалів, зібраних у двох студентсько-викладацьких експедиціях, організованих мною, на той час завідувачкою кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На жаль, тоді, 20 років тому, ця публікація пройшла непоміченою, чесно признаюся, кримськотатарська тема мало кого зачіпала. Але я вже збрала маленьку команду фанатів кримськотатарської культури з тих людей, які побували в кримських експедиціях, вони поверталися з дослідницьких подорожей цією благодатною землею так, неначе побували на Марсі. І справді, вони відкрили для себе зовсім іншу планету, що звалася «Кримськотатарський Крим», на той час зболілий, травмований, але водночас із безцінним багажем усної історії та культурної спадщини.

«Подарувати наш недосконалий збірник одному з лідерів кримськотатарського політикуму?» — завагалась я, але самі по собі матеріали, опубліковані там, представляли певну цінність, адже зібрані вони були під час перших в Україні історико-етнографічних експедицій з вивчення історії, культури та побуту кримських татар. «Добре, подарую», — вирішила я і стала психологічно готуватися до зустрічі з Умеровим.

Тоді ще не було інтернету в такому вигляді, як тепер, лідерів кримськотатарського руху тоді ще не можна було «прогуглити», тож я їхала до уявного Умерова, приписуючи йому зовнішність інтелігентного басмача. Яким же було моє здивування, коли побачила, що нас чекає на великій, розпеченій під кримським сонцем і абсолютно порожній площі біля монументальної адмінспоруди світоловолосий, світлоокий, світлошкірий чоловік з приємною посмішкою з-під примружених очей.

— Це точно він? — засумнівалась я.

— Так! А що? — здивувався моєму здивуванню Осташ.

— Нічого, — здвигнула я плечима.

Це була наша перша зустріч. Так вона мені і запам'яталася: велика безлюдна, розпечена від сонця площа, яка так і не змогла позбутися совкового вигляду, на ній нас чекає Ільмі Умеров, я зніяковіло простягаю йому руку (чому зніяковіло? Бо в нього така усмішка, неначе він бачить тебе наскрізь. Чесно кажучи, я вірю, що так воно і є), він тисне мені руку, і цим потиском дає знати, що готовий стати твоїм другом.

Звідтоді минуло двадцять років, і весь цей час ми дружимо сім'ями: Умерови та Осташі—Гримичі. У нас було багато різних зустрічей — і ділових, і дружніх, і майже конспіративних. З Умеровими ми бували разом на кримськотатарських акціях і в оселях одне одного, і навіть Ільмі Умеров добрався разом з Мустафою Джемілевим та Мирославом Мариновичем до нас у Ліван, де ми з чоловіком були на дипломатичній службі. У Бахчисараї його дружина Майє вчила мене ліпити манти, а з його молодшою донькою Айше ми спостерігали, як у майстерні «Дервіш Еві», чиї вікна виходять прямісінько на Ханський палац, народжуються джезви з міді та латуні, з ковкою та чеканкою у кримськотатарських візерунках; а разом з Ільмі Умеровим ми презентували мій видавничий проект, книжку англійської письменниці та журналістки Лілі Хайд «Омріяний край» у щойно окупованому Криму.

Ільмі Умеров став тією людиною, яка ознайомила нас із чоловіком та наших дітей з кримськотатарським Кримом і влаштувала для нас «кримськотатарський лікнеп». Хоча, чесно кажучи, щодо мене особисто просвітництво в галузі кримськотатарської історії та культури не треба було починати «з нуля». Повагу до цього народу і любов до його культури прищепив мені з дитинства батько. Він був літературним перекладачем, і першою неслов'янською мовою в його житті була узбецька (він жив у дитинстві та юності в Ташкенті), а після неї дуже логічно нанизалися й інші тюркські мови. Перекладав він, хоч і небагато, і з кримськотатарської. Зокрема, у збірнику поезії кримських татар він представляє українською кількох авторів: Гази П Герая (Бора Гази Герай Хан Газайі, XVI–XVII ст.), Мустафу Джевхері(я) (XVII–XVIII ст.), Абдурамана Кадри-Заде (1876–1938) та Якуба Шакір-Алі (1890–1930). Батько ніколи не брався за перекладну працю як за заробітчанство, він завжди свідомо обирав для себе авторів. Тож у цій збірці він представив одного автора з класичної палацової поезії, одного поета-мандрівника, одного народного вчителя, чиє життя обірвалося в трагічному 1938 році, та одного просвітника, послідовника Ісмаїла Гаспринського. Розповідаючи про кримськотатарську трагедію, він часто цитував перекладений ним вірш Мустафи Джевхері:

*Три речі спокою не хочуть дати —
Любов моя, розлука й чужина,
Не хочуть одна одну визнавати —
Любов моя, розлука й чужина.*

Ці слова, виголошені в кінці XVI — на початку XVII століття, стали, як на мене, лейтмотивом долі кримських татар протягом всієї їхньої історії. На жаль, актуальні вони і в нашому «цивілізованому» двадцять першому столітті, яке продемонструвало недолугість міжнародного права, а право корінних народів на самовизначення перетворилося на мертву догму і порожню декларацію.

Книга «Умерови» має закручену історію написання.

Писати українцям про кримських татар — це право (я знаю достеменно) треба заслужити. На Заході існує термін *культурної апропріації*, який у вузькому значенні слова означає невідповідне і нефахове використання елементів однієї культури чи ідентичності (особливо це стосується меншин, малих, корінних народів) представниками іншої, більшої або домінуючої. У широкому ж сенсі цей термін може означати недоречність (а часом і неетичність) носію іншої, чисельно більшої культури писати про історію та культуру меншого народу. Про це влучно написав Шевченко в поемі «І мертвим, і живим...» стосовно українців, яких тоді вважали селяками: «Колись будем і по-своєму глаголати, як німець покаже, та до того й історію нашу нам розкаже».

То чи мала я право «глаголати» про кримських татар? Чи мала я право у своєму романі «Лара» використовувати почуті мною від кримських татар і місцевого нетатарського кримського населення свідчення про депортацію та перебування на чужині? Чи маю право я писати про історію ключової в кримськотатарській новітній історії родину Умерових? На певному етапі я зрозуміла, що готова, але тільки у спілці з носіями цієї великої і багато в чому ще недоступної для нашого осягнення кримськотатарської культури.

У цій книжці йдеться в основному про двох братів Умерових, а також про всю їхню велику сім'ю, починаючи з діда Умера-Ескадрона, батька Рус-тема, мами Хатідже, і продовжуючи їхніми меншими братами — Фемі та Решатом, їхніми дружинами — Майє та Гульфіє; тут навіть трохи є про їхніх дітей, дядьків і тіток. Написано книжку за матеріалами моїх інтерв'ю з окремими членами родини Умерових, за їхніми спогадами, почасти оприлюдненими, за публікаціями у ЗМІ та окремими науковими виданнями.

Книжка «Умерови» замислювалася як розповідь про історію однієї славетної родини, чия доля, як і багатьох інших кримськотатарських сімей, складалася невіддивно від кримськотатарського національного руху. Я уявляла її як зворушливу, читабельну біографічну оповідь. Так вона спочатку й писалася, і в ній було багато ліричних відступів, паралелей з кримськотатарською літературою. І я хотіла зберегти цю оповідну манеру до кінця книжки. Але,

якщо в першій її частині я ще контролювала текст, то на певному етапі він почав контролювати мене. Напевно, це сталося в розділі «Москва—1987». Я зрозуміла, що наша розповідь тепер перетворюється з *історії однієї родини в національному русі на національний рух кримських татар на прикладі однієї родини*. Я довго не могла змиритися з цим фактом і боролася з текстом як могла, але потім зрозуміла, що програла, — і тоді дала йому змогу розвиватися так, як він хоче. Тож у другій частині книжки «Умерови» ми практично розповідаємо про новітню історію кримських татар крізь призму діяльності Ільмі та Бекіра Умерових. Ця книжка базована на реальних свідченнях і фактах, звірених, наскільки це дозволяють сучасні умови війни, з фактологічними й науковими ресурсами. Опрацювавши перед написанням книжки всю доступну мені літературу на цю тему, я з приємністю усвідомила, що в моєму тексті є факти й реалії, яких не знайти в інших джерелах, серед них — виживальні моделі, спосіб і стиль життя кримських татар у депортації; зародження національного руху, його своєрідні організаційні форми на ранніх етапах, зокрема «горизонтальна» модель самоорганізації; невідомі факти, неоднозначні ситуації й відверті подробиці акції «Москва—1987»; винахідливе втілення звичаєво-правових моделей й механізмів вирішення земельного та житлового питань у Криму після повернення кримських татар; брудне і зрадливе закулісся кримської політики в 1990-х та 2000-х і, звичайно ж, свідчення очевидців про те, як практично був анексований Крим. У своїй оповіді я намагалася дотримуватись неупередженості: я просто викладала факти, цитувала спогади та судження людей, яких я інтерв'ювала, надаючи право читачеві робити висновки. Хоча від головного висновку я таки не утрималася: кримські татари повинні не лише жити, а й порядкувати на своїй землі.

Висловлюю подяку головним героям цієї книжки, які довірили мені безцінні матеріали та відверті спогади про історичні події в житті кримськотатарського народу, — Ільмі та Бекіру Умеровим. Це справжні велетні духу, і це велика честь бути автором їхнього життєпису. Вони є не лише головними героями, а й консультантами моєї праці. Хочу подякувати також великій і славній родині Умерових: ми всі розуміємо, що саме на плечі рідних ліг неймовірно важкий тягар випробувань. І всі вони дуже достойно здійснили свою історичну місію в національному русі кримських татар. Я особливо дякую Айше Умеровій — талановитій журналістці і бойовій соратниці свого батька — Ільмі Умерова — в подіях останнього десятиліття. Вона стала мені надійною опорою під час написання книжки — як журналістка, як координаторка проєкту, як консультантка, як упорядниця ілюстрацій і просто як порадиця. Найтепліші слова подяки і респект за виявлений професіоналізм і стійкість в умовах ліміту часу хочу висловити моєму редактору та багаторічному другу Ользі Кречотень. І, звичайно ж, дорогій «Норі-друку», авторкою якої я є багато років, мій великий уклін. Користуючись нагодою,

хочу також висловити подяку Українському інституту книги за грантову підтримку, тішуся, що цей проєкт отримав найбільше голосів експертів.

Я думаю, таких документальних та біографічних книжок, як оця, повинно з'явитися дуже багато. В посиланнях ви побачите десятки імен кримських татар, у тексті цим людям присвячено лише кілька слів, але про них іще можна стільки розповісти! А про родини Джемілевих та Чубарових має бути видано цілі томи. І, відповідно, книжки на кримськотатарську тематику мають складати цілі бібліотеки...

Наприкінці хочу побажати всім терпіння під час прочитання цієї книжки. Це той випадок, коли процес читання буде непростим, але вдячною інтелектуальною працею.

Марина Гримич

ЯК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ

Картбаба Умер на прізвисько Ескадрон

Картбаба кримськотатарською мовою означає *дідусь*, а ім'я Умер (від арабського — Умар, Омер) — це *життя*, або *той, хто дає життя*. Символічно, що саме Умеру, синові Ільмі, судилося стати засновником плеяди Умерових, родини, що відіграла ключову роль у новітній історії кримськотатарського народу, зокрема національного руху, ставши його невід'ємною часткою.

Саме тому моя оповідь про Умерових починається з події, від якої бере відлік новітня історія кримських татар.

26 листопада 1917 року в Бахчисараї відбулося відкриття Курултаю (пізніше його назвуть Першим), що тривав протягом 18 днів у залі Дивана (державної ради) в Бахчисарайському Хан-сараї. В цій події взяло участь 78 делегатів, головною політичною силою на той час була національна партія «Мілли Фірка»¹. На Курултаї було створено Національний уряд кримськотатарського народу — Директорію (її очолив Номан Челебіджіхан²) і парламент (на чолі з Асаном Сабрі Айвазовим³); проголошено Кримську народну республіку, прийнято Конституцію і затверджено національну символіку.

Під час урочистого відкриття Курултаю відбувся військовий парад кримськотатарського ескадрону під командуванням Аблая Рустема Парфето-

¹ «Мілли Фірка» — кримськотатарська «народна партія», створена в липні 1917 р. діячами кримського мусульманського виконкому. «У програмних документах проголошувались «суверенітет народу, рівність усіх громадян перед законом, демократичні вибори, політичні свободи, недоторканність особистості, житла. В 1928 році «Мілли Фірка» була заборонена, а в 1931 році органами ОГПУ було проведено масові арешти її членів». Див.: Кримські татари. Шлях до повернення: кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Збірник документів та матеріалів. Частина друга. — К.: 2004. — С. 297–298.

² Челебіджіхан Номан (1885–1918) — кримськотатарський політичний і державний діяч, письменник, перший муфтії мусульман Криму, Литви, Польщі і Білорусі.

³ Айвазов Асан Сабрі (1878–1938) — кримськотатарський письменник, педагог, громадський діяч.

ва⁴. Для мене ця деталь дуже важлива, оскільки Умер, дідусь Ільмі та Бекіра Умерових, служив у цьому підрозділі, за що й отримав своє прізвисько *Ескадрон*.

Кримськотатарський ескадрон — назва кавалерійської частини, яка в 1917 році була сформована з ядра Кримського кінного полку царської армії, що восени цього ж року повернулася з полів Першої світової війни до Криму. Історія Кримського кавалерійського полку бере початок щонайменше від 1784 року, його історичні назви практично фіксують різні етапи його історії, під час якої він не раз розформовувався і переформовувався: *Татарські кінні полки* (з 1808 р.), *Лейб-гвардії Кримськотатарський ескадрон* (1827), *Кримський ескадрон* (1874), *Кримський дивізіон* (1875) і, нарешті, *Кримський Кінний Її Величності Государині Імператриці Олександри Федорівни полк* (1909). Після зречення Імператора в березні 1917-го цей полк став називатися *Кримським Кінним полком*.

У листопаді 1917 року Кримський Кінний полк прибув до Сімферополя (за даними В. Возгріна, його особовий склад налічував 10 тисяч шабель⁵) і став базою для війська Директорії. На відміну від інших військових частин, що на той час перебували на території Криму, це було високодисципліноване військове з'єднання, яке взяло на себе обов'язки підтримування порядку у ключових населених пунктах: Сімферополі, Ялті, Феодосії, Карасубазарі (нинішній Білогірськ). Севастополь залишався твердинею більшовиків.

16–19 грудня земства та міські думи Криму обрали Раду народних представників (РНП); у відповідь революційний Севастополь невдовзі, 29 грудня, утворив Кримський Воєнно-революційний комітет. Директорія (уряд КНР) і РНП створили спільний Штаб кримських військ (КримШтаб). За даними дослідника історії Криму С. Громенка, до військового з'єднання Штабу Кримських військ входило 6 тисяч ескадронців з числа кримських татар та кількох сотень інших військових. Зокрема, до нього був доєднаний піший полк «Урієт». На противагу червоні революціонери Севастополя мали 16—18 тисяч матросів і червоногвардійців. «На той час ситуацію на користь перших могли виправити царські офіцери на півострові, але через розбіжності вони залишалися під час боїв переважно осторонь»⁶.

Протягом січня 1918 року Кримськотатарському ескадронові у складі КримШтабу довелося пройти гіркий шлях поступової втрати своїх позицій. Це сталося через те, що в населених пунктах, які перебували в підпорядкуванні Директорії (переважно в робітничому середовищі) активізувалися революційні комітети, що спровокували повстання, тож місто за містом, село за

⁴ Возгрин В.Е. История крымских татар: Очерки этнической истории коренного населения Крыма. В 4-х т. – Т. 2. – СПб., 2013. – С. 915.

⁵ Там само. – С. 921.

⁶ Громенко С. 500 битв за Крым. – К., 2016. – С. 178.

селом переходили в руки більшовиків⁷, у цій боротьбі з боку КримШтабу загинуло близько 50 офіцерів.

Серед населення Криму «переможна Червона армія» носила зневажливу назву «матросня». Кримськотатарська література зафіксувала болючий для кримськотатарського народу момент історії. В автобіографічному оповіданні «Мати, мама, матуся...» Джевдет Аметов розповідає про своє рідне село на Південному узбережжі, що століттями займалося виноградарством, тютюництвом і скотарством. Отримавши звістку «більшовики йдуть», його мешканці сховалися в лісі, а повернувшись назад через кілька днів, стали розпитувати єдиного чоловіка, хто лишався на селі на час вторгнення (ним якраз виявився батько письменника — Рамазан) про те, що сталося. Той розповів, як у село увірвалися озброєні до зубів п'яні матроси, котрі репетували і мятюкалися, ватажок всунув дуло пістолета йому в рота, вимагаючи випивки. Зібравши з погребів села вино, вони випили все, що було, і, горлаючи пісень, рушили в бік Севастополя⁸.

Умер-Ескадрон. 1948 рік,
Маргілан. Узбекистан. Фото з
сімейного архіву.

Після встановлення радянської влади в Криму почалися репресії проти Директорії, членів «Мілли Фірка» й учасників Курултаю. 23 лютого 1918 року в міській в'язниці Севастополя матросами-більшовиками був розстріляний Номан Челебіджихан, а його тіло викинуто в Чорне море.

Залишки ескадрону розосередилися по своїх домівках, а частина полку «Уріет» відійшла в гори, щоб продовжити партизанську боротьбу.

Тепер можна собі уявити той час і коловорот подій, у гущі яких опинився патріарх роду Умерових — картбаба Умер, Умер-Ескадрон, Умер-син-Ільмі.

У сімейному усному архіві Умерових збереглося небагато свідчень про нього. Це сталося через те, що в радянські часи всі намагалися тримати при собі сімейні таємниці, які могли б зашкодити родині. Однак, за свідченнями дослідників, до кримськотатарського кавалерійського полку брали вихідців

⁷ Там само, с. 178–198.

⁸ Аметов Дж. Мати, мама, матуся... // Молитва ластівок: Антологія кримськотатарської прози XX–XXI століть / Упор. Микола Мірошніченко, Юнус Кандим. – Т. 2. – К., 2006. – С. 162.

із заможних верств, які могли собі дозволити утримувати верхового коня і покривати витрати з догляду за ним⁹. Тому можна припустити, що картбаба Умер походив із заможної сім'ї, це певним чином підтверджується неабиякими господарськими і підприємницькими успіхами його сина Рустема, адже господарювання — це, насамперед, культура, яка, у разі неперервності поколінь, передається від батька до сина.

Осів Умер-Ескадрон у селі Шурі¹⁰. Саме це місце вважається в родині Умерових малою батьківщиною. І саме тут починається історія прізвища *Умерови*, що походить від імені *Умер*, адже саме на поколінні Умера-Ескадрона обривається стара східна антропонімічна традиція складених імен, на кшталт *Умер-син-Ільмі*, поступившись місцем новій формі ідентифікації: за іменем, по батькові та прізвищем.

За сімейними спогадами, картбаба Умер прибув до рідного села на коні в повному спорядженні. За випадковим збігом обставин, по дорозі додому його перестріла група кінних білогвардійців, які вели із зав'язаними ззаду руками заарештованого односельця, росіянина за національністю, більшовика Анатолія-акая. На шії в нього було затягнуто петлю, а кінець мотузки прив'язано до сидла білогвардійця. Умер-картбаба переговорив з військовими і забрав у них односельця. Цей вчинок пізніше врятує і йому життя. Так, під час червоного терору, коли в селі безчинствували комісари, Умера намагались арештувати і розправитися з ним за службу в ескадроні, але Анатолій-акай став цьому на заваді.

Повернувшись додому, Умер на прізвисько Ескадрон вирішив одружитися. Ця історія пов'язана з його товаришем по службі, родом із Керменчика. Той був неабияким красенем. Він був сином Мемета на прізвисько Кара-Мемет. В Умерового товариша була молодша сестра Еміне, в яку Ескадрон заочно закохався: «Сестра такого красеня має бути схожою на нього», — розмірковував він. І не помилився. Так вони й одружилися. Еміне — бабуся Ільмі, Бекіра, Фемі та Решата Умерових, а Кара-Мемет, відповідно, їхній прадід.

Одним із синів Умера та Еміне був Рустем, який через тридцять з гаком років сам стане батьком, давши разом з дружиною Хатідже життя чотирьом синам — Ільмі, Бекіру, Фемі та Решату.

У селі Шурі починається життєвий шлях Рустема Умерова.

⁹ З особистої розмови з дослідником Сергієм Громенком.

¹⁰ Село Шурі після 1948 року здобуло назву Кудрине, зараз це село у Верхоріченському сільському поселенні Бахчисарайського району.

Рустем Умеров

Рустем ріс халамидником. Через багато років він поділиться зі своїми вже дорослими дітьми однією історією, яка запам'яталася йому серед усіх інших тим, що мала політичний присмак і потенційно могла б викликати сумні наслідки не лише для нього самого, а й для всього роду Умерових.

1935-й або 1936 рік. Рустемові — 9–10 років. Сільська школа. Клас, що складається з шести учнів. На одному з уроків Рустем за щось дуже розізлився на вчителя, імпульсивно схопив чорнильницю і пожбурих її в дошку, але та вцілила в портрет «любимого вождя і батька всіх народів товариша Сталіна». По радянській «іконі» розлилося чорнило, а посередині утворилася діра. Цей інцидент міг коштувати вчителю 10–20 років свободи, а можливо, й життя, та й сім'я колишнього кримськотатарського ескадронця могла постраждати. Адже саме в цей історичний період триває радянський терор: порушено слідство над учасниками організації «Міллі фірка», внаслідок чого у 1937–1938 рр. було розстріляно її верхівку, зокрема письменників Бекіра Чобанзаде, Асана Сабрі Айвазова, Османа Акчокракли, Абібуллу Одабаша, Джафера Гафара. Але не лише кримськотатарська література була обезголовлена, був обезголовлений увесь кримськотатарський національний рух, на чолі якого стояли визначні діячі культури, освіти, літератури.

«Кримські татари знали, що таке революція, громадянська війна, голод, червоний терор, репресії», — пояснює один із головних персонажів цієї книжки, старший син Рустема Умерова — Ільмі. Вчитель сільської школи села Шурі як представник кримськотатарської інтелігенції добре знав про все це. Він попросив учнів нікому нічого не розповідати, натомість наступного дня пішов до Бахчисарая, купив новий портрет вождя і встановив його на попередньому місці.

Але, так чи інакше, жоден з учнів тієї школи з кримськотатарського села Шурі, де вчився Рустем Умеров, не проговорився. Всі тримали язик за зубами. Політично забарвлена історія не здобула розголосу.

Як із того бешкетника сформувався запеклий ворог радянської влади, можна тільки здогадуватись, але сам він, Рустем Умеров, про ті часи не раз згадував, із презирством оповідаючи про «веселі комсомольські загони» 1930-х, які тероризували їхнє село. Так, одного року під час Орази (мусульманського посту) комсомольці входили до мусульманських домівок з відром води і, насміхаючись, «частували» кожного члена сім'ї. Якщо хтось відмовлявся зробити ковток, то найближчої ночі зникав назавжди. Саме з тих часів у лексиконі Рустема Умерова з'явилися дошкульні вирази про радянську владу: *«Yalanneñ keldi, şay da ketecek»* («Як прийшла на брехні, так і піде»), *«Серп і молот — смерть і голод»*, *«Коли Ленін помирав, Сталіну наказував: хліба*

людям не давай, сала не показуй». Про це розповідає другий із Рустемових синів — Бекір, також один із головних персонажів цієї книжки.

Здавалося, гіршого, ніж червоний терор 1930-х, і бути не може. Але на кримських татар чекала ще більша наруга: у травні 1944 року всіх їх було оголошено зрадниками і депортовано з батьківщини. В постанові від 11 травня 1944 року кримськотатарський народ звинувачували в зраді, в дезертирстві з лав Червоної армії, в колабораціонізмі, в участі в добровольчих загонах на боці Німеччини, що розправлялися з партизанським рухом.

Постанова

Державного Комітету Оборони

№ ГОКО-5858сс, п. 1:

Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпереселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берію) завершити виселення кримських татар до 1 червня 1944 року.

«Всього з Криму практично за одну ніч було вивезено 238 500 кримських татар, в тому числі 205 900 жінок і дітей до 16 років»¹¹.

Рано-вранці 18 травня в домівки кримських татар ввірвалися радянські солдати й офіцери і, давши розгубленим мешканцям 15 хвилин на збори, завантажили їх в машини і вивезли на залізничну станцію у Бахчисараї.

«Навколо стояв такий лемент! Ця наруга над цілим народом нагадувала день страшного суду», — писав у своїх спогадах кримськотатарський письменник Шевкій Бекторе¹². А мама Майє Умерової, на той час десятилітня дівчинка, запам'ятала таке: «Машини були такі величезні, і цей їхній гуркіт настільки вривався мамі в пам'ять! Це було щось звіряче!» Майє Умерова — дружина Ільмі та невістка Рустема — переповідає історію, яку не раз чула від своєї мами:

¹¹ [Червонная С.] Хроника основных событий, связанных с развитием крымскотатарского национально-освободительного движения (1917–1991 гг.). Составитель С. М. Червонная (далі – Червонная С. Хроника основных событий).

http://old.iea.ras.ru/books/09_KRIM2/120220041501_5.htm

Примітка: Тут і далі використане джерело – праця Світлани Червонної «Хроніка основних подій» («Хроника основных событий»), де викладена хронологія кримськотатарського національного руху з використанням нотаток Мустафи Джемілєва.

Червонна Світлана Михайлівна (1936–2020), кавалер ордена «За заслуги перед кримськотатарським народом» (померла) – російська та польська дослідниця в галузі мистецтвознавства, політології та ісламознавства, доктор наук, професор.

¹² Бекторе Ш. Волги червона течія // / Молитва ластівок: Антологія кримськотатарської прози XIV–XX століть / Упор. Микола Мірошніченко, Юнус Кандим. – Т.1. – К., 2005. – С. 419.

«Депортація... це той ранній ранок, коли заскочили зненацька цілий народ. Бабуся (йдеться про бабусю Майє, маму її мами, Умре Аметову — *М. Г.*), звичайно, намагалася зібрати всіх дітей до купи. Ніхто не знав: куди? Що на них чекає? Більшість думала, що їх везуть на розстріл, тому не думали про те, що треба щось взяти з собою поїсти. Декому солдати казали, що можна взяти собі їжі на 2–3 дні, але сім'ї моєї мами ніхто нічого не пояснював. Бабуся метушилася, щоб хоч щось узяти для дітей. Наймолодший було півтора року. Моїй мамі було десять, то бабуся її та її брата ганяла, щоб з льоху принесли те, принесли се. І ось ці діти бігали, намагалися щось схопити — якісь сухофрукти, ще щось. А надворі був травень, поки що нічого не вродило з нового врожаю. Тож якщо запаси були — намагалися взяти. Але коли їх у машину посадили, у руках чомусь нічого не виявилось. Чому так сталося? Діти до хати бігали, щось у наволочках приносили, біля мами складали; а в машині всього цього не було». (Для контрасту наведу цитату із згаданої вище постанови: «Дозволити спецпереселенцям узяти з собою особисті речі, одяг, побутовий інвентар, посуд і продовольство в кількості 500 кг на сім'ю»).

Майє Умерова розповідає далі: «Було багато машин, а сільце було маленьке — верхнє село, зараз Залісне називається, а тоді — *Юкари Каралез*. Поряд був Біюк-Каралез — то велике село, там було, звичайно, більше людей, більше й крику, плачу. Діти боялися загубитись, тож трималися маминого подолу, щоб тільки не відстати, бо настільки все було страшно... І головне ось це нерозуміння: куди везуть? І що відбувається? Діти не могли нічого втямити. Думали, якась нова війна починається...»

Рустем Умеров на той час був вісімнадцятирічним юнаком. У ту трагічну ніч з 17 на 18 травня він не ночував удома, бо пильнував отару овець у великій кошарі на пасовиську, тому спав у курені. Тож удома (Умерови жили у тимчасовому житлі, виділеному колгоспом, оскільки їхній будинок згорів у 1943 році) його не виявилось, проте все одно хлопця відловили на пасовиську.

У розмові з Ільмі Умеровим я поставила запитання: «Як в умовах війни, коли ще тривали запеклі бої, радянське керівництво відтягнуло стільки сил до Криму і в один день організаційно чітко вивезло весь народ, включно з пастухами, які не ночували вдома?» Він надав мені докладне пояснення.

Ільмі Умеров: За кілька днів до депортації у кожне село приїжджали групи молодших офіцерів, які робили перепис населення. Це відбувалося невдовзі після звільнення від фашистських окупантів, тому не викликало підозр. На цьому тлі здавалося нормальним, що хтось обліковує людей. Дуже мало хто припускав, що може статися лихо, тому всі докладно розповідали, скільки є членів сім'ї і де вони зараз перебувають. Молодші офіцери складали списки, які, ймовірно, були передані тим, хто здійснював операцію.

Забігаючи наперед, скажу, що декого НКВС усе-таки не врахувало, зокрема рибалок з Арабатської стрілки, що в ту ніч рибалили. Але з ними розправилися в червні: вивезли баржею в Азовське море і затопили її разом з людьми¹³.

Є також ряд життєвих історій про тих, хто ночував не вдома, тому не потрапив у руки енкаведистів. Так, Ільмі Умеров розповідає про директора Бахчисарайського кінотеатру, з яким він був знайомий у 1990-х: цей кримський татарин у ту ніч, будучи підлітком, ночував у шкільного друга-росіянина. Ця родина його й виховала. Але це, звичайно, винятки, бо весь кримськотатарський народ опинився в пеклі виселення.

Подорож з Бахчисарая до місць спецпоселень була тривалою і виснажливою. Рустем Умеров згодом розповідатиме своїм дітям і про товарний вагон, призначений для перевезення худоби, і про дірку замість туалету в кутку, завішену сякою-такою лахмітиною, і про спеку, і про задуху, і про антисанітарію та воші, і про те, як у вагоні народжувалися й помирали, і про те, як трупи складали вздовж залізничного полотна, оскільки ховати померлих не дозволялося.

У кожному вагоні опинялися односельці та родичі, тож «врятувало всіх оце єднання, всі разом готували щось на станціях та полустанках, допомагали одне одному», — розповідає Майє Умерова зі слів своєї матері.

Води та їжі бракувало. Тож у кожному вагоні були свої посли, які під час зупинок вибігали на їх пошуки. Обирали насамперед найпроворніших та найкмітливіших, і ними переважно ставали хлопчики-підлітки та юнаки. Одним із них був Рустем Умеров.

Одного разу, поки він ганяв у пошуках води, поїзд рушив, і хлопець на ходу застрибнув до іншого вагона, щоб під час найближчої зупинки перейти до свого. Але йому цього не судилося

Рустем Умеров. 1950-і роки. Маргілан, Узбекистан. Фото з сімейного архіву.

¹³ Червонная С. Хроника основных событий.
http://old.iea.ras.ru/books/09_KRIM2/120220041501_5.htm

зробити: на наступній станції людям виходити заборонили, поїзд розформували, і різні вагони роз'їхалися в різні частини Узбекистану. Рустем опинився в Самаркандській області, а його сім'я та решта односельців — у Ферганській.

Але він про це дізнається згодом, оскільки пошуки родичів на той час були справою непростюю. Йому судилося знайти їх у Маргілані аж у 1955 році, тобто після понад одинадцяти років. За цей час у житті юнака сталося багато чого: і праця на одній з ударних будов, і ГУЛАГ.

Найтяжчими для всього народу були перші роки депортації. Дуже високою була смертність. За даними Світлани Червонної, близько 46 відсотків усіх висланих загинули в дорозі і в перші місяці на місцях «спецпоселень»¹⁴.

Ось дві історії, що зберігаються в сімейній пам'яті Умерових.

В Умера-ескадрона була сестра, її звали Зібіде-біта (біта — бабуся), а її сина — Нурі-емдже (емдже — дядько, брат батька) Халілов. Зібіде-біта з Нурі-емдже потрапили до Самаркандської області. Людей, виснажених тривалим переїздом у вагонах для худоби, косили епідемії. Зібіде-біта захворіла на черевний тиф. У маренні вона сказала синові, що хоче з'їсти татар-аш. Це кримськотатарська національна страва, схожа на пельмені. Нурі, на той час підліток, знайшов серед речей, привезених із Криму, материну пухову шаль, обміняв її на кусник м'яса, борошно та цибулю. Поспіхом готуючи страву, він забув її посолити. А зготувавши, побіг до лікарні. Тут треба зауважити, що кримські татари дуже боялися узбецьких лікарень, бо було помічено: мало хто, потрапивши туди, доживав до найближчого ранку, незалежно від діагнозу і стану здоров'я. Так сталося і з Зібіде-біта, вона померла надвечір. Синові повідомили про смерть матері і завели до імпровізованого моргу. «Посередині великої кімнати штабелем, у п'ять-шість "поверхів", лежали оголені тіла чоловіків, жінок та дітей різного віку. Шокований Нурі-емдже ходив навколо купи покійників, але так і не зміг упізнати найдорожчу для нього людину. Збожеволівши від горя, Нурі-емдже кинувся геть. Він тримав у руках казанок з татар-ашем, а з його очей, прямо в страву, ручаями текли сльози. Нічого не розуміючи, він, у пориві голоду, брав по одному ашу і з'їдав. У страві не було ні крихти солі й перцю, але, за словами Нурі-емдже, він ніколи не їв такої гіркої й пересоленої страви»¹⁵.

Сумна історія сталася і в родині Майс Умерової. Її бабуся невдовзі по приїзді в Узбекистан влаштувалася вантажницею на елеватор, робота була непосильна для виснаженої жінки, тож через деякий час вона заслабла. Всі дуже боялися відправляти її до лікарні, але виходу не було. Не повернулася й вона звідти, залишивши круглими сиротами (її чоловіка розстріляли фашисти за зв'язок з партизанами) чотирьох дітей, в їх числі маму Майс.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Зі спогадів Бекіра Умерова.

«Пам'ять про незліченну кількість трагічних історій, — говорить Бекір Умеров, — зберігає лише Всевишній. Тепер у кримських татар склалася традиція: на кожному дува (молебні) люди звертаються до Аллаха з проханням упокоїти душі безневинних жертв комуністичного режиму, яких не було належно поховано».

Повернімося до Рустема Умерова. В середині 1940-х це був кмітливий і працьовитий юнак, сповнений сил й ентузіазму. В перші роки в місцях депортації його направили на будівництво гідроелектростанції, що згодом отримає назву Хішрауської, — на старому каналі Даргом. Працювати хлопчина вмів і любив, тож через деякий час очолив бригаду теслярів, які виконували монтаж і демонтаж опалубки.

Одного разу з ним трапився випадок, який через півроку отримав трагікомічні наслідки. Якось, повертаючись з роботи (а це була пізня осінь 1948 року), Рустем побачив чоловіка, що спав у купі тирси й стружок. Було досить холодно, і сіромаха міг загинути від переохолодження. Рустем розбудив бездомного, привів до себе в гуртожиток, помив, одягнув, як міг, нагодував і вклав спати. А на ранок влаштував його на роботу в свою бригаду, домовився про місце у гуртожитку. Йшли дні, місяці, успіхи бригади теслярів були настільки переконливими, що на честь завершення першої черги гідроелектростанції Рустема Умерова як найкращого бригадира представили на звання Героя соціалістичної праці. Подали документи, надіслали до Ташкента, але звідти прийшла офіційна відповідь про те, що спецпереселенець не може бути героєм. Необхідно, щоб кандидатом на звання героя став представник місцевої національності, тобто узбек. А єдиним узбеком на будівництві виявився той самий чоловік, якого півроку перед тим знайшов у тирсі і в дранті Рустем. Він і став Героєм соціалістичної праці.

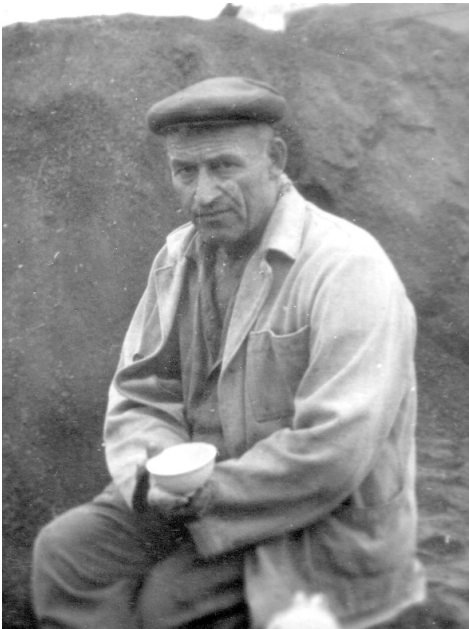
Так молодий Рустем віч-на-віч зіткнувся з дискримінацією за етнічною та політичною ознакою. В цей час таке було нормою, навіть на фронті. Ось який випадок описує Рустем Муєдін в оповіданні «Останній крок»: молодого офіцера Шаміля збираються представити на звання Героя Радянського Союзу. В цей момент командування отримує інформацію про «зраду кримськотатарського народу». Природно, відтепер кримський татарин не може бути героєм¹⁶.

Тут можна трохи відволіктися від головної сюжетної лінії, аби дати пояснення щодо ставлення кримських татар до питання їхньої участі у Другій світовій війні. Оповідання Рустема Муєдіна написано в ключі соцреалістичної наївності, але для нас воно цікаве тим, що одним із головних аргументів боротьби кримських татар за свої права було питання, яке вони ставили до влади: як вони можуть бути зрадниками, якщо багато з них героїчно воювали на фронті? Багато паперу було списано цими аргументами в зверненнях до

¹⁶ Муєдін Р. Останній крок // Молитва ластівок. — Т. 2. — С. 210–223.

центральных органів влади, ветерани війни з орденами та медалями завжди йшли в перших рядах мирних демонстрацій. Минуло багато часу, поки не прийшло розуміння того, що це була не їхня війна. Цю думку сформулював Ільмі Умеров, будучи головою Бахчисарайської держадміністрації. Так, в одному з інтерв'ю, на докір журналістів про те, що «пам'ятники Великої вітчизняної війни в Бахчисарайському районі не в порядку», він спокійно, але твердо заявив, що особисто він ці пам'ятники не відвідує. «Я — кримський татарин. І кримських татар за рік до перемоги депортувала саме ця влада. Тому мені важко сказати, що це велике свято для мене особисто. Ставлення до тієї влади, до тієї країни я не можу змінити, навіть якщо я — голова державної адміністрації»¹⁷.

Повернімося до історії його батька — Рустема Умерова. Коли йому вказали його «справжнє місце», місце спецпереселенця, він не «проковтнув образу», як зробила б у той час більшість на його місці, він демонстративно пішов з будівництва. Після того влаштувався на курси водіїв, а отримавши права, став працювати шофером на невеличкій вантажівці марки «ЗіС».

Рустем Умеров. 1970-і роки.
Маргілан, Узбекистан. Фото
з сімейного архіву.

На жаль, йому не пощастило. Його напарник по машині Неметулла, щоб урятувати сім'ю від голодної смерті, продав «наліво» будівельні матеріали, але «пиліні» громадяни повідомили в НКВС номер автомобіля. Батько хотів був узяти провину на себе, сподіваючись уберегти сім'ю друга, але суд прирік обох до 12 років ув'язнення і таборів.

Відбував Рустем покарання у найсмертоносніших таборах Туркменії, Воркути, Магадана, Архангельська. Саме там відбулося формування його політичних поглядів, визрівала його громадянська позиція, адже там він перебував з політичними ув'язненими та засланими.

У 1953 році Рустем готувався до звільнення за амністією у зв'язку зі смертю Сталіна (так звана «берієвська амністія»). Він був упевнений, що йому це вдасться, адже злочин у ньо-

¹⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=KISBHV4vUME>

го був не тяжким і не політичним. Але напередодні він утнув дурницю, яку було потрактовано як замах на начальника спецтабору.

Сталося це так. Зима та весна 1953 року в Сибіру видалися нещадно холодними. Випав глибокий сніг, настільки глибокий, що всі роботи в таборі скасували, в'язні розчищали лопатами доріжки, прокладаючи вузькі «траншей» поміж бараками і до їдальні, на них ледве могли розминутися двоє людей. Кучугури сягали людського зросту, і саме на такій стежці Рустем зіткнувся з начальником табору, той був, як завжди, п'яним, став репетувати, принижувати Рустема і матюкатися, починаючи з «твою мат» і закінчуючи словами «чурки, поубивал бы всех!». Начальника ненавидів увесь табір. Рустем не втримався і шосили затопив йому в пику. Щось хруснуло, обличчя начальника заюшила кров, він упав як підкошений, не подаючи ознак життя. Видавалося, що йому вже не очуняти, так і замерзне в снігу п'яничка, однак він оклигав і згодом помстився Рустемові, якого було засуджено до восьми додаткових років позбавлення волі.

Але, як пише Бекір Умеров у своїх спогадах, «волею Всевишнього батькові був даний іще один мізерний шанс. Він вижив і звільнився у 1955 році».

Подібної долі — спецтаборів і тюрем — зазнало багато чоловіків з кримських татар. Крім того, 10 000 кримськотатарських родин було направлено у надважкі умови Уралу та Марійської АРСР для роботи в целюлозній промисловості та на ліспромгоспах Наркомлісу (Постанова Державного Комітету Оборони № ГОКО-5937с від 21 травня 1944 р.).

«Відсидів своє» за політичними статтями і батько Майє Умерової Сейт-умер Сейтвелієв: у сімейній пам'яті Сейтвелієвих збереглася драматична оповідь про його повернення до родичів, які мешкали в Маргілані.

Майє Умерова: У батька сім'я була дуже велика, він був найстаршим із синів, — а всього було шестеро братів і одна сестра. Батька, коли його привезли по етапу, не можна було впізнати: таким худим він був, з дистрофією. І от в органи запросили родичів на процедуру впізнання. Його мамі — нашій бабусі — спершу не дозволили увійти до кабінету, натомість запросили одного з братів, — а він партійним працівником був, щоправда, калікою, руку відрізало на роботі, — ну, от його запросили, а бабуса залишилася під кабінетом чекати. І ось увійшов цей комуніст, значить, цей братик його, і він не впізнав мого батька. А може, просто побоявся визнати його. І він відрікся, сказавши: «Я цієї людини не знаю, і до мене вона не має ніякого відношення». Слідом запросили батькову маму, і бабуса, звичайно, заплакала: «Як це мати свої дитини не впізнає?»

Пізніше молодші брати весь час при нагоді згадували: «Як ти міг не признати свого рідного брата?» От наче з докором, вони завжди йому відпустили ось цю шпильку. А тато... Ми ніколи від нього не чули, щоб він на когось ображався.